

УДК: 2-65

**ТЕУРГІЧНЕ БОГОБОРСТВО ЯК АЛГОРИТМ
«ДО-БІБЛІЙНОЇ» СВІТОГЛЯДНОЇ САМОСВІДОМОСТІ**

доктор філософських наук, професор Чикарькова М.Ю.

Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ, Україна, Чернівці

Існує певна невизначеність у питанні про чинники, які впливали на формування біблійної картини світу. Біблія виникла у контексті язичницьких релігій Стародавнього Сходу і виступила в ролі протофілософії, оскільки ідея Єдиного Бога породжена раціонально-інтелектуальним імпульсом.

У статті досліджуються явища теургічного богоборства як алгоритм архаїчної світоглядної самосвідомості стародавніх месопотамців, єгиптян та жителів Ханаану. Робиться висновок, що усі ці релігії за своєю праксеологічною парадигмою намагалися так чи інакше магічно вплинути на навколишній світ – змінити долю, чинити опір ворожому впливу не тільки людини, але й часто – божества. І центром тут була сама людина, з її бажаннями, недосконалістю, пристрастями і страхами.

Ключові слова: теургічне богоборство, протофілософія, міф та ритуал, праксеологічна парадигма, антропоцентризм.

Чикарькова М.Ю. Теургическое богоборство как алгоритм «до-библейского» мировоззренческого самосознания / Черновицкий торгово-экономический институт КНТЕУ, Украина, Черновцы

Существует некоторая неопределенность в вопросе о факторах, которые влияли на формирование библейской картины мира. Библия возникла в контексте языческих религий Древнего Востока и выступила в роли

протофилософии, поскольку идея Единого Бога была порождена рационально-интеллектуальным импульсом.

В статье исследуются явления теургического богоборчества как алгоритм архаического мировоззренческого самосознания древних месопотамцев, египтян и жителей Ханаана. Делается вывод, что все эти религии по своей праксеологической парадигме пытались так или иначе магически повлиять на окружающий мир – изменить судьбу, сопротивляться враждебному влиянию не только человека, но часто и божества. И центром здесь был сам человек, с его желаниями, несовершенством, страстями и страхами.

Ключевые слова: теургическое богоборчество, протофилософия, миф и ритуал, праксеологическая парадигма, антропоцентризм.

Chikarkova M. Theurgy rebellion as an algorithm of the "pre-biblical" ideological identity / Chernivtsi Trade and Economics Institute KNTEU, Ukraine, Chtrnivtsy

The word "rebellion" is conceived as a challenge to the One God of the Bible in the spirit of existential rebellion of Lucifer; and at the same time it is identified with "Prometheism"; however, that in biblical ethics is a crime – it could be seen as heroism in the pagan mind. However, there is some ambiguity in the question of the factors that influenced the formation of the biblical world view. Bible arose in the context of the pagan religions of the Ancient East and acted as protophilosophy, since the idea of One God was born by the intellectual impulse. But a fundamental problem is the difference between the pagan`s magizm and biblical monotheistic conception: in the biblical system "magical consciousness" is fundamentally impossible; because the Bible is a response to the challenges faced by human archaic era. It makes sense to return to the starting point – in a world in which formed the ancient religious culture, among which stand out Bible.

This article explores the phenomenon of theurgy rebellion algorithm as an archaic ideological identity. This is the psychological setting of ancient Mesopotamians in active combat with nature, which seems to be possessed by evil

spirits, and implementation of this installation. Attitude to the Egyptians also not dictated by the nature of piety: Egyptians sought to rule her own, and religious reform Akhenaten did was generated purely philosophical reflection. Canaan ritual murder of children imbued with the spirit of self-sacrifice in the name of human desire to "connect" fearsome deity donation. It is concluded that all these religions in their praxeological paradigm trying to somehow magically affect the world around us – to change the fate resist hostile influence not only people, but often – god. Deity, even as much stronger than man and definitely dominating in the hierarchy of beings imaginable in the universe was not for the archaic human centre of the world, as observed in the space of the Bible. Centre was the man with his wishes, imperfection, passions and fears. This makes talk about specific installation at anthropocentric picture of the world of primitive man and all civilizations that arose on its basis.

Keywords: theurgy rebellion, protophilosophy, myth and ritual, praxeological paradigm, anthropocentrism.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями.

У нашому повсякденному лексиконі слово «богоборство» мислиться як виклик Єдиному Богові Біблії в душі екзистенціального бунту Люцифера або ж славнозвісного байронового Каїна. Водночас це нерідко ототожнюється з прометеїзмом – для інтелігента радянського та пострадянського гатунків усі божества існували начебто в єдиній площині – як оті «синій чорт» і «жовтий чорт» у Леніна (критика ідеї «богобудівництва» у Максима Горького). Але те, що в біблійній етиці по трактовано як жахливий злочин, у поганській свідомості могло сприйматися як героїзм. Водночас існує певна невизначеність у питанні про чинники, які впливали на формування біблійної картини світу. Адже Біблія не є найдавнішим явищем у сфері релігійної культури, якщо розглядати її в контексті інших суспільств Стародавнього Сходу – навпаки, вона виникла в цьому контексті і багато що запозичила з нього. І вона виступила в ролі не лише конденсатора майбутніх ревіляційоністських релігій, а

у ролі *протофілософії*, оскільки ідея Єдиного Бога, на відміну від міфології й філософії паганістського суспільства, живиться у витоках своїх не стільки емоційним переживанням начал природи або прагненням опанування їх теургічним шляхом («божества» землі, вогню, плідності, небесні світила тощо), скільки раціонально-інтелектуальним імпульсом до досягнення абстрактної Першопричини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор.

Ця проблема не занадто часто приваблювала увагу дослідників. Звичайно, не можна сказати, що питання з цієї сфери зовсім не зачіпалися науковою думкою. Та кожна наука окремо заглиблювалася у власні проблеми, визначені її гносеологічним обрієм, і втрачаючи поступово цікавість до власне філософського ракурсу ситуації, й, тим більше, до вирізнення біблійного есхатологічного космосу з нескінченої круговерті язичницької міфологічної свідомості. І в кожній конкретній галузі знання неухильно запановували суто позитивістські установки на «конкретне» вивчення того чи іншого об'єкта. Але усе ж таки на певне коло спостережень ми можемо спиратися.

Не будемо детально зупинятися на тій очевидній обставині, що для значної частини вченої громадськості залишається досить животрепетною проблема принципового розподібнення язичницького магізму, заснованого на міфологічному уявленні про можливість «перетворення усього на усе» та наївній вірі в можливість людини маніпулювати богами й демонами, і біблійної монотеїстичної релігії, в системі якої така «магічна свідомість» принципово неможлива (хоча за зовнішніми ознаками певні епізоди Біблії можуть бути сприйняті як «магічні»). Так, знамениті епізоди змагання Мойсея з єгипетськими жерцями аж ніяк не спрямовані на прославлення магічних практик: жезл Мойсея є лише символом присутності Бога та божественної влади і не має нічого спільного зі знаряддями чаклунства на зразок «чарівної палички», оскільки не вручався героєві Вищою Силою в якості «чарівного помічника» казок, ніколи не використовувався для підкріплення заклинань або

магічних формул чи, тим більше, задля маніпулювання Богом. За єдиним винятком (Чис. 20), Мойсей завжди використовував його лише за велінням Бога [3, с. 79]. Істотну різницю між діями Мойсея та магією єгиптян підкреслює й У. Бадж: Мойсей діяв за велінням Бога євреїв, а єгиптяне – за допомогою богів Єгипту, причому – наказуючи їм [2, с. 177]. А. Шуракі відмічає, що магія та способи передбачення майбутнього у євреїв беруть початок у культурі Єгипту та Месопотамії, але у Біблії зроблено акцент на неефективності магічних практик у порівнянні з могутністю Бога [33, сс. 139, 142]. Те ж щодо Нового Завіту: С. Гречишников зауважує, що часто лікування Ісусом хворих трактується як своєрідна лікувальна магія, але, як справедливо зазначає автор, зводити діяльність Ісуса до магії некоректно: «використовуючи магічну традицію, Христос працював на її дискредитацію» [9, с. 100]. Важко не погодитися з позицією М. Саммерса, який слушно вважає, що в Біблії викриття прихильників окультних наук будуються не на підозрі їх в ошуканстві, а «на відразі до магії як такої, що розглядалася як потенційний ґрунт для зла» [26, с. 237].

Отож маг, ця «ключова постать» язичницьких культур, виступає на сторінках Біблії як повелитель демонічних сил, що їх юдео-християнська свідомість ототожнює з псевдо-богами, як служитель «нечистої сили». Але справа ускладнюється й тим, що стосовно цього періоду ми не можемо говорити про філософію як таку, а лише – про предфілософію, яка була перехідним етапом від власне міфології до філософії й являла собою «єдність мудрості, міфопоетичної свідомості та магії» [20, с. 11]. Навіть радянські філософи, переконані атеїсти, стверджуючи, що «філософія починається не з міркувань про бога, а з відкриття матеріальності світу, з поняття матерії», не могли ігнорувати величезну роль релігії у формуванні передфілософії, визнаючи її першоосновою етики Стародавнього світу (і Сходу зокрема) [32, с. 56, 91]. В. Ємельянов, один з найвизначніших авторитетів на пострадянському просторі, що займався проблемами формування передфілософії, називає її таким «етапом в розвитку людської свідомості, коли вже знайдено усі майбутні

об'єкти думки, але відсутнє відволікання людини від безпосередньої діяльності з цими об'єктами», а воно відсутнє тому, що людина ще не дистанційована від самої себе, від своїх тілесних потреб та досвіду [11, с. 154]. Цікавою є його точка зору на проблеми співвідношення філософії, релігії та перед філософії. В. Ємельянов відзначає історично детерміновану спорідненість філософії як такої та релігії – вони обидві за своєю спрямованістю та метою протистоять передфілософії. І сотеріологічна монотеїстична релігія, і розвинена філософія відчувають «неприятність до зовнішнього буття людини, до її зв'язків із нижчим за ієрархією началом Природи та Єства», передфілософія же вважає людину частиною Природи та Єства, піклується про максимально сприятливі для людського буття обставини і не відкидає в людині жодної риси [11, с. 163].

Тому Біблія виступає в даній ситуації як відповідь на ті виклики, які постали перед людиною архаїчної пори. Але зовсім не досліджено питання про те, що заперечення сонму поганських Божеств у Біблії було подоланням зв'язаності людської думки рамками «сил природи» (фізичної матерії) й своєрідним шляхом до Логосу. Отож, мабуть варто повернутися, умовно кажучи, до точки відліку – у світ, в якому формувалися найдавніші релігійні культури, з-поміж яких вирізняється Біблія.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття.

На додачу до сказаного, в силу того, що в церковній традиції склалося ставлення до Біблії як до Книги Книг, а силою віруючого і не завжди освіченого люду вона автоматично й апіорі сприймалася і сприймається як «найдавніший», отож і найбільш «істинний» текст, навколо Біблії виникає, так би мовити, аура виключності й ексклюзивності. Недаремно відкриття, скажімо, месопотамської цивілізації та виявлення в її лоні протобіблійного елемента сприймалося у другій половині XIX ст. чи то як «катастрофа» (для наївної віри), чи то як «розвінчання» сакральності Вічної Книги (для скептиків). Утім навіть сьогодні, коли, здавалося б, проблема генези Біблії, рівно як і її революційна, полемічна щодо язичницької спадщини роль мали б бути всім

відомі, ентузіазм «розвінчання» Біблії, пошук її «язичницьких» коренів і негативізм щодо власне ізраїльської духовної спадщини не вщухають і навіть місцями посилюються.

Формулювання цілей статті (постановка завдання).

Паганістичний теургізм можна розглядати як свого роду програмно-концептуальний проект оволодіння світом, який базувався, втім, звичайно не стільки на силогізмах, скільки на вольовому та емоційному русі психіки. Усе це можна визначити терміном «праксеологія» – за умови врахування того, що було зараз сказано. Дійсно, слід конкретно осмислити ту обставину, що лише йдучи шляхом магії людина тоді могла не просто усвідомити якісь фрагменти картини реального світоустрою, але й відчутти себе – нехай ілюзорно – практичним володарем останнього, центром, стрижнем буття, таким собі «деміургом», який примушує речі служити їй, а світ інших «володарів» – коритися.

Варто також зосередитися більш детально на найвизначніших регіонах, локалізованих духовно, соціально-економічно і часто етнічно, в контексті яких формувалася давньоізраїльська спільнота та її неповторний релігійно-духовний досвід, що став основою культури даного народу. Ступінь вивченості цієї проблеми та спрямованість цього вивчення можуть переконливо засвідчити гостру проблемність даної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.

Візьмемо для початку найдавніший, «месопотамський» контекст формування біблійного погляду на світ. Історики, релігієзнавці та мистецтвознавці, що цікавилися «добіблійною» Месопотамією та її літературно-художньою культурою, так чи інакше торкалися кола питань, поставлених нами вище. Але істориків турбувало переважно, скільки зерна з гектара збирали, скажімо, за Плутархом, а скільки – за іншими джерелами ці найдавніші землероби; вони визначали дати панування шумерських царів – до потопу чи після потопу; цікавило, чи таки був тут потоп, чи може – кілька потопів; з часом чи не головну увагу почала привертати соціально-економічна

ситуація у месопотамських суспільствах і т. п. Релігієзнавці вивчали взаємовідносини людини з численними і зазвичай ворожими людині божествами цієї місцевості. Мистецтвознавці описували велич та символіку зіккуратів, культової скульптури або шумерської музики. Усе це складає класику месопотамознавства, і не можна сказати, що сучасні дослідження (в першу чергу дослідження філософів) додали щось особливо суттєве до даної картини. Характерно, що Б. Рассел у своїй фундаментальній «Історії західної філософії» (в якій абсолютно відсутній європоцентризм і східні корені західного способу мислення акцентуються настільки максимально повно, наскільки це можливо було у його часи) зовсім обходить увагою питання про Месопотамію, хоча приділяє велику увагу Біблії і зародженню християнства та складанню його філософії [25].

Класичні праці, які належать не-філософам, лишаються все ще неперевершено авторитетними і домінуючими. Так, К. Керам у своїй «Книзі веж», присвяченій Месопотамії, концентрується на історії археологічних знахідок, пов'язаних з цією місцевістю, змальовує історію вивчення культурно-духовної панорами цієї найдавнішої цивілізації [17]. У книзі І. Дьяконова «Архаїчні міфи Сходу і Заходу» детально проаналізовано структуру основних євразійських міфів, які виникали на межі первісного суспільства й епохи міських культур, описано феномени переживання зовнішнього світу психікою жителя Межиріччя [10]. Але інтегруючий підхід, в якому комплексно сполучилися би практичні аспекти буття людини в природі та обрії її духовного пошуку, зустрічається нечасто. І дослідження такого роду вкрай цінні. З цього погляду взірцевою є книга М. Вебера «Аграрна історія Стародавнього Світу», в якій матеріал месопотамського життя вводиться до універсального історичного контексту буття міста як сигніфікації цивілізації – у масштабі «великої історії» [6].

Проте філософський зміст історії піднесення й знищення месопотамської цивілізації лишається, подібно, не дослідженим у своїх глибинних коренях. Одразу ж слід зауважити, що дослідники, які ретельно вивчають цю

цивілізацію виключно з її матеріального боку, недооцінюють психологічної установки стародавніх месопотамців на активну боротьбу з природою, на відчайдушне психологічне протистояння жителя стародавньої Месопотамії примарному світові злих духів, який його невідступно оточував, як і загалом на специфіку асиро-вавилонської магії в системі давньосхідної культури. Останнє ж не можна чітко усвідомити, обминаючи річище біблійної рецепції і месопотамського магізму та його оцінки біблійними авторами.

Зазвичай (якщо не брати до уваги синкретичні твори мудреців пізньої античності та сучасні теософські трактати) асиро-вавилонська магія усе ж таки мало відома сучасній людині. Як відзначають фахівці, від початку ХХ століття тут панував філологічно-теологічний підхід, що змінився компаративістичним, а потім – соціологічно-етнографічним; лише у другій половині ХХ ст. явища культури стали розглядатися з точки зору їх соціально-психологічного змісту [13, с. 30–32]. І, хоча розробок у цій сфері, якщо брати ситуацію в масштабі світової науки, досить багато, але, як відзначає видатний французький асиріолог Ш. Фоссе, навіть найбільш, здавалося б, конкретні результати досліджень тут достатньо непевні через різні причини – погане збереження табличок, незрозумілості семантичного характеру, умовність реконструкцій ритуальних дій, неточність хронології тощо [28, с. 60–68]. Проте, незважаючи на переповненість наукової літератури на дану тематику зворотами на зразок «виглядає правдоподібним», «можна припустити», «видається», перед нами розкривається все ж таки досить розгорнуто картина існування магії в Асиро-Вавилонії. Так, у дуже змістовній, хоча й дещо компілятивній, книзі д-ра Леманна [19] «мудрість халдеїв» достатньо повно описана як цілісна система; особливо цінно те, що автор приділяє увагу розвитку цієї «мудрості» в Європі. Частіше увага авторів зосереджувалась на окремих питаннях. Скажімо, у книзі Н. Мухіна [22] описана виключно лікувальна магія Месопотамії, відповідні заклинання та використання магічних амулетів і талісманів. По суті, навіть фундаментальна праця Ш. Фоссе являє собою переважно виклад теургічних формул з розширеним коментарем [28]. Роботи радянського і пострадянського

часів свідчать про укріплення цієї тенденції, хоча деякі праці сьогоднішніх вчених мають чимале методологічне значення. Наприклад, у фундаментальному дослідженні В. Ємельянова, не присвяченому месопотамській магії безпосередньо, підкреслюється тісний зв'язок між нею та ритуалом, оскільки «ритуал без магії неможливий» [12, с. 196]; тут описано також багато медичних та освячувальних магічних ритуалів Межиріччя. У працях оглядового характеру, в яких месопотамській магії відводяться окремі розділи, переважає часом дещо апологетичний щодо окультизму підхід [16]. Характерна книга І. Шаха про магію Сходу, в якій показано широту охоплення месопотамською магією різних сфер побутового життя та роль Вавилону у розповсюдженні магічних практик у світі; водночас автор проводить паралелі між месопотамською та скандинавською магією, в той час, як про Біблію лише побіжно згадує [31]. Рідко коли автори наважуються розглянути проблему у філософському аспекті, намагаючись прослідкувати, що вплинуло на світогляд давнього месопотамця та яким йому уявлявся навколишній світ [5]. Взагалі в порівнянні культурних систем Месопотамії та інших регіонів частіше зосереджують на собі увагу «вторинні» моменти – наприклад, паралелі між месопотамською та античною духовними системами [14]. А безпосередня рецепція асиро-вавилонської магічної системи давньоізраїльським суспільством як діалог і конфлікт культур усе ще не часто приваблюють дослідників.

Те ж само стосується й концепції природи та культури в сакральному світі Стародавнього Єгипту, який виступає у Біблії послідовним і принциповим антагоністом «Божої правди» і є символом богоборчого й пихатого людського зарозуміння. Зрозуміло, що в глибинах історичного буття двох народів не все було від початку так просто, і що стародавні ізраїльтяни багато чим завдячують якраз духовному досвіду єгиптян. Але навіть довге перебування народу, який створив Біблію, в лоні єгипетської цивілізації, породило, як це типово для подібної ситуації, не стільки «запозичення», скільки полеміку і рішуче відокремлення.

Ставлення єгиптян до природи менш за все диктувалося духом поваги до «нерукотворного світу», який у Біблії трактується як творіння Боже. Щоправда, «екологічна» свідомість стародавніх єгиптян та її роль у духовному житті давньоєгипетського суспільства майже не вивчена. Це стосується і класичних досліджень [1, 21, 29 та ін.], і відносно недавніх [15]. Зокрема тут практично відсутні спроби «перекласти» мовою філософії світогляд, що закарбувався в староегипетській міфології. Це зрозуміло: між міфологічним і філософським мисленням, між міфом та логосом лежить прірва, оскільки перше є продуктом діяльності правої півкулі мозку й має емоційно-образний вияв; друге ж – продукт лівої півкулі, що в процесі еволюції спеціалізувалася на інтелектуальних моделях. Тому переказ міфу в категоріях інтелектуального розумування є, в принципі, не стільки осягненням, скільки втратою, модернізацією архаїчного, дологічного в своїх основах мислення. Крім цього, варто взяти до уваги, що «історико-філософська традиція вивчення феномену міфу дає підстави вважати його доконечним компонентом культури» [8, с. 191]. Отже, не будемо й занадто принижувати давньоєгипетське світобачення: релігійна реформа Ехнатона, наприклад, породжена суто філософською рефлексією, щодо якої релігійне мистецтво Амарни – явище вторинне й ілюстративне. Філософська рефлексія зароджувалася на власне єгипетському ґрунті задовго до елліністичного впливу – з об'єднанням номів у єдину державу жерці мали значний клопіт з проблемою ідентифікації божеств, які в різних областях шанувалися в різних образах. Такі основоположні для єгиптології пам'ятки, як «Тексти саркофагів», є вже суто літературною обробкою міфів з сильним раціоналістичним підґрунтям. Елліністична ж експансія породила силу теологічних спекуляцій (на зразок синкретичного культу Серапіса – осмислення Озіріса як «єгипетського Зевса»). Власне, «єгипетська теологія... [– це] трактування єгипетськими теологами міфології у конструктивному й інтерпретаційному аспектах» [1, с.61]. Та безперечно одне: в основі давньоєгипетської релігійної системи лежала та ж сама теургічна установка, що

й у месопотамців. Це було активне «зв'язування волі богів» людиною з метою остаточної перемоги й маніпулювання волею божества.

Дослідники єгипетського магізму (якщо не рахувати численні паранаукові писання в дусі теософів) не занадто часто зосереджуються на проблемі «людина – природа – божество – магія» в давньоєгипетському світі. Дослідження єгипетської магії нечисленні, хоча є всі підстави погодитися з думкою Х. Овузу щодо необхідності розглядати світогляд єгиптян «під духовно-магічним кутом зору» [24, с. 5]. Розвідки на зразок роботи британського єгиптолога Дж. Пінч «Магія в античному Єгипті» [34] – досить рідкий приклад детального аналізу різних аспектів функціонування єгипетської магії – від магічних текстів та технік до розгляду «магічних» артефактів й навіть «чарівних» кольорів з їхнім символічним значенням. З цього ж розряду – класична праця У. Баджа, який талановито поєднує опис основних магічних предметів єгиптян з численними прикладами т. зв. «слів влади» (формул на амулетах) й магічних церемоній [2]. Не можна не згадати й роботу Б. Брієр, що, окрім традиційних описів статуєток, похорону, медичних ритуалів, магічних атрибутів гробниці Тутанхамона і т.п., розглядає тлумачення снів, листи мертвим [4].

Проте більш типова позиція, коли дослідники обмежуються лише констатацією факту наявності магії у Стародавньому Єгипті. К. Зелігманн, відводячи у своїй монографії окремий розділ магії Стародавнього Єгипту, в основному фіксує традиційну магію, пов'язану з похованням, та уявлення про магічну силу, яка надавалася словам у Єгипті; особливо цікавими є його міркування щодо магічної сили зображень та феномену статуй, які «оживають» [16]. Л. Котрелл зосереджує свою увагу на магії лише у зв'язку з медициною [18]; П. Монте, подаючи докладну побутоописову характеристику мешканців цієї країни, хоча й згадує магію давніх єгиптян неодноразово, але лише як ілюстрацію до тієї чи іншої події в їхньому житті [21], а Х. Овузу подає лише дуже лаконічну характеристику деяких магічних ритуалів єгиптян та магічних предметів, що, за уявленнями цього народу, мали чарівну силу [24].

Ще більш проблемним, ніж у Давньому Єгипті, є стан дослідження магічної компоненти у Стародавньому Ханаані. Так, ситуація жертвоприношення у ханаанських культурах – кульмінація теургічного ритуалу – не занадто часто вивчається: насамперед, мабуть, зі зрозумілих психологічних причин. Сучасні дослідники, які так чи інакше перебувають в полі впливу християнської етики, начебто шоковані, й обмежуються, як правило, лише констатацією самого факту, очевидно, вважаючи, що він красномовно говорить сам за себе. Навіть спеціалізовані видання найчастіше або просто фіксують різні варіанти даного ритуалу [30], або представляють собою археологіко-історичний аналіз [27].

До феномену ханаанського дитячого жертвоприношення звертається християнська теологія, яка наголошує, зрозуміло, на етичному моменті й відсилає читача до Біблії, що різко негативно відгукується на цей культ [23, с. 101–102]. Богослов бачить у ситуації дикість людини, яка не відає Бога Біблії, і підкреслює, що боги ханаанян, що вимагали подібних жертв, «не могли викликати в людини ані почуття вдячності, ані почуття любові. Вони часто виступають як втілення незрозумілої й ворожої влади зла, яке, не питаючи людини, втручається в її життя й безжально розпоряджається ним» [7, с. 55]. Філософія ж зазвичай гидливо обминала ці речі – якщо не брати до уваги нинішню т. зв. філософію New Age, що прагне відродити й консолідувати світову язичницьку спадщину в піку християнству, й більш-менш відкрито схвалює найбільш шокуючі її моменти, і у підтексті неоязичницького ренесансу поступово усе більш чітко заявляє про себе дух «чорної меси», яка включала, зокрема, жертвоприношення немовляти й причащення його кров'ю.

Висновки з даного дослідження і перспектива подальших розвідок у даному напрямку.

Отже, усі основні язичницькі релігії, які являють собою контекст народження Біблії, за своєю праксеологічною парадигмою досить подібні між собою. Одним із основних елементів кожної із них (окрім зороастризму) є магія, що обов'язково включала в себе теургію. Божество, навіть будучи

набагато сильнішим за людину й безперечно переважаючи в ієрархії мислимих у всесвіті істот, не було для архаїчної людини центром світу, як це спостерігається у космосі Біблії. *Центром тут усе ж таки була сама людина*, з її бажаннями, недосконалістю, пристрастями і страхами. Це змушує говорити про певну установку на своєрідну антропоцентричність картини світу первісної людини та усіх цивілізацій, які виникли на її базі. Можна лише сперечатися про, так би мовити, різний ступінь антропоцентричності. Скажімо, стародавні месопотамці використовували магію насамперед з метою чинити опір згубним впливам, лікувати і т. п., водночас визнаючи, що існують речі, на які вони вплинути не можуть. На відміну від них, стародавні єгиптяни, попри всю їхню пошану до богів, являють собою приклад типово антропоцентричної цивілізації, наскрізь просякнutoї ідеєю всемогутності людини, що вважала – можна змінити усе, і командувати навіть богами (іноді «методом» банального залякування їх, або отримуючи над ними владу за допомогою називання їхніх імен, замовляючи заклинаннями і т. п.). Усі ці релігії намагалися так чи інакше магiчно вплинути на навколишній світ – змінити долю, чинити опір ворожому впливу не тільки людини, але й часто – божества, навести причину на іншого тощо.

Література:

1. Антес Р. Мифология в древнем Египте / Р. Антес // Мифология древнего мира. – М. : Наука, 1977. – С. 55–122.
2. Бадж Э. А. Египетская религия. Египетская магия / Эрнест Альфред Уоллис Бадж ; [пер. с англ.]. – М. : Алетейа, 2000. – 392 с.
3. Библейский культурно-исторический комментарий : в 2-х ч. Ч.1. Ветхий Завет. / Дж. Х. Уолтон, В. Х. Мэттьюз, М. У. Чавалес ; пер. с англ. – СПб. : Мир, 2003. – 984 с.
4. Бриер Б. Древнеегипетская магия / Б. Бриер ; пер. с англ. В. Симакова. – М. : Крон-Пресс, 2000. – 381 с. – (Серия «Таинственный мир»).

5. В преддверии философии. Духовные искания древнего человека / Г. Франкфорт, Г. А. Франкфорт, Дж. Уилсон, Т. Якобсен. – СПб. : Амфора, 2001. – 314 с.
6. Вебер М. Аграрная история Древнего мира / Макс Вебер. – М. : Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2001. – 576 с.
7. Вепрук В. Феномен аскетизма в религиозной жизни человечества / Василий Вепрук. – Черновцы : Книги-XXI, 2006. – 480 с.
8. Гатальська С. М. Філософія культури : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Стелла Миколаївна Гатальська. – К. : Либідь, 2005. – 328 с.
9. Гречишников С. Е. Магия как социокультурный феномен / С. Е. Гречишников. – Калуга : Облиздат, 1999. – 151 с.
10. Дьяконов И. М. Архаические мифы Востока и Запада / И. М. Дьяконов. – М. : Наука, 1990. – 246 с.
11. Емельянов В. В. Предфилософия Древнего Востока как источник нового философского дискурса / В. В. Емельянов // Вопросы философии. – 2009. – № 9. – С. 153–163.
12. Емельянов В. В. Ритуал в Древней Месопотамии / В. В. Емельянов. – СПб. : Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2003. – 320 с.
13. Емельянов В. В. Шарль Фоссе и ассирийская магия / В. В. Емельянов // Фоссе Ш. Ассирийская магия. – СПб. : Евразия, 2001. – С. 5–45.
14. Емельянов В. В. Шумерская культура как предплатонизм / В. В. Емельянов // Библиотека истории русской философии и культуры «Дом А. Ф. Лосева» : бюллетень. – М., 2005. – Вып. 1. – С. 45–48.
15. Замаровский В. Их величества пирамиды / Войтех Замаровский ; [пер. со словац.]. – М. : Наука, 1981. – 447 с.
16. Зелигманн К. История магии и оккультизма / Курт Зелигманн ; [пер. с англ. А. Блейз]. – М. : КРОН-ПРЕСС, 2001. – 576 с. – (Таинственный мир).
17. Керам К. Боги, гробницы, ученые. Роман археологии / К. Керам ; [пер. с нем. А. Варшавского] – СПб. : КЭМ; Н. Новгород: Нижегородская ярмарка, 1994. – 367 с. – (Сфинкс. Великие археологические открытия).

18. Котрелл Л. Во времена фараонов / Леонард Котрелл ; [пер. с англ. Ф. Л. Мендельсона и В. И. Андрушова]. – М. : Наука, 1982. – 380 с. – (По следам исчезнувших культур Востока).
19. Леман А. Иллюстрированная история суеверий и волшебства от древности до наших дней / Альфред Леман. – К. : Україна, 1991. – 400 с.
20. Малеева М. А. Миф как социокультурный феномен : автореф. на соиск. науч. степ. канд. философ. наук : спец. 24.00.01 «Теория и история культуры» / Малеева Мария Ахмедовна. – Черкесск, 2005. – 26 с.
21. Монте П. Повседневная жизнь египтян во времена великих фараонов / Пьер Монте ; [пер. с фр. Ф. Л. Мендельсон]. – М. : Молодая гвардия, 2000. – 465 с. – (Живая история: повседневная жизнь человечества).
22. Мухин Н. Магия и колдовство у ассиро-вавилонян / Н. Мухин. – К. : Тип. И. И. Горбунова, 1905. – 24 с.
23. Никифор (Бажанов, архимандрит). Библейская энциклопедия / Никифор (Бажанов, архимандрит). – М. : ТЕРРА-TERRA, 1991. – 902 с.
24. Овузу Х. Символы Египта / Хайке Овузу ; [пер. с англ.]. – М. ; СПб. : Диля, 2006. – 288 с.
25. Рассел Б. История западной философии / Бертран Рассел ; [пер. с англ.]. – М. : Изд-во иностр лит., 1959. – 936 с.
26. Саммерс М. История колдовства / Монтегю Саммерс ; [пер. с англ. А. Лотменцева]. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2002. – 413 с. – (Серия «Зловещие страницы истории»).
27. Финикийская мифология. – СПб. : Летний сад : Журнал «Нева», 1999. – 331 с.
28. Фоссе Ш. Ассирийская магия / Ш. Фоссе. – СПб. : Евразия, 2001. – 336 с.
29. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь: исследование магии и религии / Джеймс Джордж Фрэзер ; [пер. с англ. М. Рыклина]. – М. : Политиздат, 1983. – 703 с. – (Библиотека атеистической литературы).

30. Циркин Ю. Б. Мифы Финикии и Угарита / Ю. Б. Циркин. – М. : АСТ : Астрель : Редакц.-издат. комплекс Русанова, 2000. – 480 с.
31. Шах И. Магия Востока / Идрис Шах. – М. : Локид : Миф, 2000. – 304 с.
32. Шахнович М. Происхождение философии и атеизм / Михаил Шахнович. – Ленинград : Наука, 1973. – 250 с. – (Научно-атеистическая серия).
33. Шураки А. Повседневная жизнь людей Библии / Андре Шураки ; [пер. с фр. А. Е. Винник]. – М. : Молодая гвардия, 2004. – 278 с.
34. Pinch G. Magic in Ancient Egypt / Geraldine Pinch. – London : British Museum Press, 1994. – 191 p.

References:

1. Antes R. Mifologiya v drevnem Yegipte / R. Antes // Mifologiya drevnego mira. – М. : Nauka, 1977. – S. 55–122.
2. Badzh E. A. Yegipetskaya religiya. Yegipetskaya magiya / Ernest Alfred Uollis Badzh ; [per. s angl.]. – М. : Aleteya, 2000. – 392 s.
3. Bibleyskiy kulturno-istoricheskiy kommentariy : v 2-kh ch. Ch.1. Vetkhiy Zavet. / Dzh. Kh. Uolton, V. Kh. Mettyuz, M. U. Chavales ; per. s angl. – SPb. : Mir, 2003. – 984 s.
4. Brier B. Drevneegipetskaya magiya / B. Brier ; per. s angl. V. Simakova. – М. : Kron-Press, 2000. – 381 s. – (Seriya «Tainstvennyy mir»).
5. V preddverii filosofii. Dukhovnye iskaniya drevnego cheloveka / G. Frankfort , G. A. Frankfort, Dzh. Uilson, T. Yakobsen . – SPb. : Amfora, 2001. – 314 s.
6. Veber M. Agrarnaya istoriya Drevnego mira / Maks Veber. – М. : Kanon-press-Ts ; Kuchkovo pole, 2001. – 576 s.
7. Vepruk V. Fenomen asketizma v religioznoy zhizni chelovechestva / Vasiliy Vepruk. – Chernovtsy : Knigi-KhKhI, 2006. – 480 s.

8. Gatalska S. M. *Filosofiya kulturi : pidruch. dlya stud. vishch. navch. zakl.* / Stella Mikolaïvna Gatalska. – K. : Libid, 2005. – 328 s.
9. Grechishnikov S. Ye. *Magiya kak sotsiokulturnyy fenomen* / S. Ye. Grechishnikov. – Kaluga : Oblizdat, 1999. – 151 s.
10. Dyakonov I. M. *Arkhaicheskie mify Vostoka i Zapada* / I. M. Dyakonov. – M. : Nauka, 1990. – 246 s.
11. Yemelyanov V. V. *Predfilosofiya Drevnego Vostoka kak istochnik novogo filosofskogo diskursa* / V. V. Yemelyanov // *Voprosy filosofii.* – 2009. – № 9. – S. 153–163.
12. Yemelyanov V. V. *Ritual v Drevney Mesopotamii* / V. V. Yemelyanov. – SPb. : Azbuka-klassika, Peterburgskoe Vostokovedenie, 2003. – 320 s.
13. Yemelyanov V. V. *Sharl Fosse i assiriyskaya magiya* / V. V. Yemelyanov // *Fosse Sh. Assiriyskaya magiya.* – SPb. : Yevraziya, 2001. – S. 5–45.
14. Yemelyanov V. V. *Shumerskaya kultura kak predplatonizm* / V. V. Yemelyanov // *Biblioteka istorii russkoy filosofii i kultury «Dom A. F. Loseva» : byulleten.* – M., 2005. – Vyp. 1. – S. 45–48.
15. Zamarovskiy V. *Ikh velichestva piramidy / Voytekh Zamarovskiy ; [per. so slovats.].* – M. : Nauka, 1981. – 447 s.
16. Zeligmann K. *Istoriya magii i okkultizma* / Kurt Zeligmann ; [per. s angl. A. Bleyz]. – M. : KRON-PRYeSS, 2001. – 576 s. – (Tainstvennyy mir).
17. Keram K. *Bogi, grobnitsy, uchenye. Roman arkheologii* / K. Keram ; [per. s nem. A. Varshavskogo] – SPb. : KEM; N. Novgorod: Nizhegorodskaya yarmarka, 1994. – 367 s. – (Sfinks. Velikie arkheologicheskie otkrytiya).
18. Kotrell L. *Vo vremena faraonov* / Leonard Kotrell ; [per. s angl. F. L. Mendelzona i V. I. Andrushova]. – M. : Nauka, 1982. – 380 s. – (Po sledam ischeznuvshikh kultur Vostoka).
19. Leman A. *Illyustrirovannaya istoriya sueveriy i volshebstva ot drevnosti do nashikh dney* / Alfred Leman. – K. : Ukraïna, 1991. – 400 s.

20. Maleeva M. A. Mif kak sotsiokulturnyy fenomen : avtoref. na soisk. nauch. step. kand. filosof. nauk : spets. 24.00.01 «Teoriya i istoriya kulturey» / Maleeva Mariya Akhmedovna. – Cherkessk, 2005. – 26 s.
21. Monte P. Povsednevnyaya zhizn egiptyan vo vremena velikikh faraonov / Per Monte ; [per. s fr. F. L. Mendelson]. – M. : Molodaya gvardiya, 2000. – 465 s. – (Zhivaya istoriya: povsednevnyaya zhizn chelovechestva).
22. Mukhin N. Magiya i koldovstvo u assiro-vavilyonnyan / N. Mukhin. – K. : Tip. I. I. Gorbunova, 1905. – 24 s.
23. Nikifor (Bazhanov, arkhimandrit). Bibleyskaya entsiklopediya / Nikifor (Bazhanov, arkhimandrit). – M. : TYeRRA-TYeRRA, 1991. – 902 s.
24. Ovuzu Kh. Simvoly Yegipta / Khayke Ovuzu ; [per. s angl.]. – M. ; SPb. : Dilya, 2006. – 288 s.
25. Rassel B. Istoriya zapadnoy filosofii / Bertran Rassel ; [per. s angl.]. – M. : Izd-vo inostr lit., 1959. – 936 s.
26. Sammers M. Istoriya koldovstva / Montegyu Sammers ; [per. s angl. A. Lotmentseva]. – M.: OLMA-PRYeSS, 2002. – 413 s. – (Seriya «Zloveshchie stranitsy istorii»).
27. Finikiyskaya mifologiya. – SPb. : Letniy sad : Zhurnal «Neva», 1999. – 331 s.
28. Fosse Sh. Assiriyskaya magiya / Sh. Fosse. – SPb.: Yevraziya, 2001. – 336 s.
29. Frezer D. D. Zolotaya vetv: issledovanie magii i religii / Dzheym Dzhordzh Frezer ; [per. s angl. M. Ryklina]. – M.: Politizdat, 1983. – 703 s. – (Biblioteka ateisticheskoy literatury).
30. Tsirkin Yu. B. Mify Finikii i Ugarita / Yu. B. Tsirkin. – M. : AST : Astrel : Redakts.-izdat. kompleks Rusanova, 2000. – 480 s.
31. Shakh I. Magiya Vostoka / Idris Shakh. – M.: Lokid: Mif, 2000. – 304 s.
32. Shakhnovich M. Proiskhozhdenie filosofii i ateizm / Mikhail Shanovich. – Leningrad : Nauka, 1973. – 250 s. – (Nauchno-ateisticheskaya seriya).

33. Shuraki A. Povsednevnyaya zhizn lyudey Biblii / Andre Shuraki ; [per. s fr. A. Ye. Vinnik]. – M. : Molodaya gvardiya, 2004. – 278 s.

34. Pinch G. Magic in Ancient Egypt / Geraldine Pinch. – London : British Museum Press, 1994. – 191 p.